

R. van Schaïk, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)* (Dissertatie Nijmegen 1987; Middeleeuwse studies en bronnen VI; Hilversum: Verloren, 1987, 288 blz., f40,-, ISBN 90 6550 212 2).

Structurele diepteanalyse van de middeleeuwse samenleving op territoriaal niveau zijn voor de Noordelijke Nederlanden nog steeds een schraal artikel. De studie waarop R. van Schaïk eind 1987 in Nijmegen promoveerde, is daarom een welkome aanvulling, die niet alleen van betekenis is voor onze kennis van het gebied waar de hertogen van Gelre hun gezag uitoefenden, maar die ook mag gelden als een methodische verkenning. Hoewel Van Schaïk niet beoogt een geschiedenis van de landsheerlijke financiën te schrijven, opent hij met een overzicht van de ontwikkeling van de wijze waarop de graven, later hertogen, van Gelre zich van een financiële basis voor hun territoriale politiek trachten te verzekeren. Hij benadrukt daarbij dat de vijfjarige verpanding van Gelre aan Gwijde van Vlaanderen vanaf 1290 tot een sanering van het financiële beheer in Gelre had geleid. In de visie van Van Schaïk markeert de (Vlaamse) buitengewone bede van 1293 als het ware de overgang van een domaniale naar een landsheerlijke fase van belastingheffing, hoewel de juridische basis voor de heffing veelal gelegen bleef in de *cas féodaux* (45). Dat gold mijns inziens nog in 1518 voor de 'huwelijkspenning' (68). Van Schaïk stelt met nadruk, dat deze belasting vanwege het buitengewone karakter geboden moest worden, waarbij echter tevens duidelijk was, dat hij evenmin geweigerd mocht worden (69). Niettemin leverde overigens de inning 'toch' grote problemen op, aangezien terzelfdertijd eerder toegestane schattingen ingevorderd moesten worden. Zo is de 'huwelijkspenning' een goed voorbeeld van de voortdurende wisselwerking tussen de legitimiteit en de haalbaarheid van een belastingheffing. Hier is zelfs een kernprobleem te signaleren: er bestond bij nadere beschouwing in Gelre geen positief verband tussen de toename van de fiscaliteit en de mate waarin het proces van staatsvorming was gevorderd. Tendensen tot modernisering werden zelfs door een archaïserende invloed van steden en staten belemmerd.

In de voorgeschiedenis van de 'domaniale fase' van de Gelderse fiscaliteit signaleert Van Schaïk nog een aantal elementen, die een nadere studie waard zijn. Die hebben eveneens te maken met het verband tussen steden en belastingen. De bespreking van de diverse vormen van belasting in het boek begint met de *exactio*, waarmee eerst alleen de bede van het oude type, maar later ook nieuwe, onverplichte vormen van belasting worden aangeduid. Van Schaïk meent echter dat de vermelding van de onverschuldigde *exactio* in de tekst van het oudste Zutphense stadsrecht 'onvoldoende aanleiding [geeft] om reeds voor dat moment te concluderen tot een bedehffing van het nieuwe type' (53). Toch draagt hij zelf enkele bladzijden eerder (47) een aantal argumenten aan om de vergrote betrokkenheid van de Gelderse steden bij de belastingen te adstrueren. Eén daarvan is de voortschrijdende institutionalisering van Gelre, blijkend uit een golf van privilegiëringen rondom de jaren dertig van de veertiende eeuw. Het is verleidelijk een vergelijking te trekken met een dergelijke ontwikkeling ruim een eeuw eerder, waarin Zutphen een voorttrekkersrol vervulde. Los van de kwestie van de echtheid van het Zutphense stadsrecht (waarin Van Schaïk de kant van de /a/sum-adepten kiest, zonder de recente argumenten voor echtheid te noemen, die C. L. Verkerk in de afscheidsbundel voor Van de Kieft bijeenbracht) kunnen hierbij parallellen met de veertiende-eeuwse ontwikkelingen worden aangewezen.

Van Schaïk laat overtuigend zien hoe in de loop van de vijftiende eeuw de buitengewone bede steeds vaker als financieel instrument werd gehanteerd, temeer daar andere financieringsmiddelen, zoals leningen en verpandingen slechts de problemen vergrootten. Maar ook de fiscaliteit kende haar problemen. Het steeds frequenter vragen van steeds gevarieerder vormen van indirecte belastingen leidde immers tot een intensivering van de fiscaliteit en een verzwarende

de belastingdruk. Een interessant aspect van het algemene financiële beleid zijn de 'betalingen' door verrekening, die soms ten onrechte de indruk wekken van vrijstelling van de ridderschap (86). Juist door voor zulke details aandacht te vragen draagt het boek bij tot ons begrip van de complexiteit van de landsheerlijke financiën in hun algemeenheid. Datzelfde geldt voor de verkapte belastingen in de vorm van verplichte leningen. Zeer verhelderend zijn de pogingen van de Gelderse overheid om op die wijze geld te innen van Overstichtse burgers met grondbezit op de Veluwe (97-103). Andere details, zoals de vermelding van het aspect van de sociale controle als hulp voor het belastingapparaat (111), vergroten niet alleen de leesbaarheid van dit gemiddeld uiterst leesbare boek, maar tonen ook een uiterst wezenlijk aspect van de laat-middeleeuwse samenleving.

Iedere poging om de bevolkingsstructuren in de pre-statistische periode te analyseren, wordt belemmerd door het tekort aan specifiek bronnenmateriaal. Ook bij het onderzoek van Van Schaik op dit gebied komt het in wezen neer op een demografisch gebruik van fiscale gegevens en de toetsing van aldus gereconstrueerde bevolkingsgegevens aan andersoortige indicaties voor determinanten van bevolkingsontwikkeling (zoals epidemieën, oorlogen of voedselcrises). Terecht signaleert de auteur als kernprobleem de kwestie van de gezinsgrootte en de daarmee verbonden keuze van de coëfficiënten om fiscale gegevens tot demografische te herleiden. Hij geeft daarbij een aantal weloverwogen voorbeelden van gezinssamenstellingen (bijvoorbeeld op bladzijde 130 op basis van gegevens over Herwen en Lent in 1470), maar verzuimt te wijzen op de mogelijkheid dat naast onvolledige gezinnen met een weduwe aan het hoofd ook dergelijke eenheden met een weduwnaar als gezinshoofd konden optreden (NB slechts op bladzijde 136 komt het verschijnsel van de weduwnaars even om de hoek kijken). Ook de problematiek van de verschillen tussen de (Z)O-Nederlandse zandgrondgebieden met arbeidsintensieve akkerbouwbedrijven en de rest blijft onderbelicht. Juist waar — ook later bij de diepte-analyse van de vermogensstructuren — gezocht wordt naar structurele, misschien zelfs typologische indelingen, zou ik graag meer methodische doorwerking hebben gezien. Dat geldt ook voor het basiselement van de gezinsgrootte. Hoewel ik grote bewondering heb voor Van Schaik's brede oriëntatie en vindingrijkheid op dit punt (129-134), meen ik dat hij te gemakkelijk overstap is gegaan om uiteindelijk te kiezen voor een coëfficiënt van 4,5 voor stedelijke en van 5,5 voor plattelandshuishoudens. Dat blijkt wel uit de excurs over Elburg ca. 1470, waar het gemiddelde gezin slechts 3,1 à 3,5 leden telde (134-136). Hoe problematisch dit kan worden, blijkt op bladzijde 150, wanneer de coëfficiënt voor Elburg in 1542 ineens moeiteloos naar 4,5 wordt verhoogd, om bevolkingsgroei te kunnen suggereren. Op diezelfde plaats wordt de ontwikkeling van Culemborg tussen 1470 en 1567 behandeld. Uit vergelijking van verschillende gegevens (bevolkingstotaal van 1500 in de tekst en aantal van 335 huizen in de tabel op bladzijde 151) blijkt Van Schaik daar de coëfficiënt van 4,5 te hanteren in 1470. Om in lijn te komen met de (te hoog genoemde) communicantengegevens van 1555, die een totale bevolking van 2475 personen suggereren, reconstrueert hij echter een reëel inwonertal anno 1567 van 'ruim 2000' op basis van 378 belaste huizen (en 'enkele tientallen kleinere belaste percelen'), voor het gemak vergetend dat enerzijds in 1544 ter plaatse 252 huishoudens werden belast, maar dat anderzijds bij een coëfficiënt van 6 de communicantencijfers gewoon zouden kloppen. Dit dwingt tot een nog kritischer hanteren en kiezen van de coëfficiënten. Overigens compliceert ook bij de hier genoemde voorbeelden het probleem van de fiscale exemptie de analyse. Merkwaardig genoeg noemt de auteur bij de behandeling daarvan (138 vlg.) het nog steeds fundamentele armoedeartikel van Blockmans en Prevenier (TvG, LXXXVIII (1975) 501 vlg.) niet. De voorbeelden van de verschillende redenen voor personen om als 'pauper' te

worden gekwalificeerd en niet te hoeven betalen, dan wel om belastingvermindering te krijgen, sluiten goed aan bij de diversiteit van de condities die tot fiscale armoede kunnen leiden. Diezelfde diversiteit weerspiegelt zich in de variëteit aan charitatieve zorg op diverse niveaus. Bij de behandeling van de belastingprocedures (81) was al volstaan met de constatering, dat vrijstelling van belastingbetaling, doordat het vermogen onder de minimumgrens bleef steken, tot de kwalificatie *fiscaalpauper* leidde. Hier zou toch enige nuancering wenselijk zijn geweest.

Dit neemt niet weg, dat het overzicht van de relatieve bevolkingsgrootte van de Gelderse steden in de zestiende eeuw een prachtig uitgangspunt voor verdere studie biedt. Daarbij zou onderzoek in het Oversticht en aangrenzende Brabantse gebieden moeten aansluiten, om een beter inzicht in de regionale spreiding van economische functies te kunnen krijgen. Zelf noemt Van Schaik al een beoogde aansluiting bij de Westfaalse stedenkaart. In het inspirerende hoofdstuk 'Stad en platteland in interregionaal perspectief' komt hij met een breed overzicht op deze problematiek terug, waarbij hij zijn grote belezenheid op dit punt demonstreert en tot een overtuigende presentatie van de economische landschappen in Gelre komt.

Voorde kwestie van de bevolkingsontwikkeling en de economische dynamiek in het Noorden in de late middeleeuwen (recent opnieuw aan de orde gesteld door J. L. van Zanden, 'Op zoek naar de 'missing link'. Hypothesen over de opkomst van Holland in de late middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XIV (1988) 359-386) geeft Van Schaik nieuwe aanknopingspunten. Een analyse van de vermogensstructuur van Venlo (type middelgrote handelsstad), Lochem (kleine landstad), een groep rivierklei-dorpen in de Waalstreek (bestaande uit Echteld, IJzendoorn en Ochten), het kerspel Sevenum (zand/veen-dorp) en het Veluws scholtambt Barneveld (zand-bos-heide-dorp) vormt de basis van deze afdeling. Zeer interessant is de poging om voor het platteland de bevolkingsschattingen te verwerken tot gegevens over de bevolkingsdichtheid (168 vlg.). Van Schaik signaleert daarbij zelf al de wenselijkheid van het maken van onderscheid tussen het totale grondoppervlak van een ambt of schependom en het in cultuur gebrachte land. Hoe indrukwekkend ook het (deels kartografisch gevisualiseerde) beeld, ook hierbij geldt, dat verschillen in gezinsgrootte — in het bijzonder waar die samenhangen met verschillen in bedrijfstype, samenhangend met verschillen in grondsoort, bodemgebruik etc. — het beeld sterk hebben bepaald. Op bladzijde 178 worden die elementen kort genoemd, maar bijvoorbeeld de opmerkelijk hoge bevolkingsdichtheid in de Bommelerwaard wordt slechts verklaard in termen van aansluiting bij 'een Brabants-Hollands gebied met een sterke economische aantrekkingskracht' en niet in verband gebracht met de rudimentaire functie van de wildernis in die streken. Van Schaik is zich deze problemen zeer wel bewust, maar stelt een analytische opmerking daarover uit tot de voorlopige conclusies op de bladzijden 180-182.

Al met al zijn voorzichtigheid, methodische bezinning en historische kritiek sleutelwoorden voor Van Schaïks beeld van de ontwikkeling van de Gelderse fiscaliteit. Het tekent zijn wetenschappelijke instelling, dat hij in de slotbeschouwing stelt, dat de studie van het belastingwezen hem extra kritisch heeft gemaakt ten aanzien van het gebruik van fiscale bronnen voor sociaal-historisch en historisch-demografisch onderzoek. Meer dan velen, lijkt hij zich bewust van de beperkingen van het materiaal, ook al hoopt hij dat de rijke bronnen het toch mogelijk maken de grenzen van de historische kennis te verleggen. Mede vanuit die behoefte en vanuit de noodzaak een deel van het bewijsmateriaal bondig toe te voegen, volgen na de slotbeschouwing 61 bladzijden bijlagen variërend van een functioneel overzicht van de territoriale indeling van Gelre vóór 1543 tot een uitvoerige historisch-demografische basisdocumentatie en uitvoerige detailgegevens betreffende Venlo omstreeks 1475. Ook op die wijze

is een schat aan gegevens als aanzet tot verder onderzoek bijeengebracht. Zeker wanneer men beseft, dat de computerverwerking van historisch cijfermateriaal nog in de kinderschoenen stond toen de onderzoeker (in 1975) met dit project begon, krijgt men ontzag voor de berg werk die is verzet.

Nog een enkel punt van detailkritiek zij mij veroorloofd: het is jammer dat een boek met zo'n rijk geschakeerde inhoud slechts een register van persoonsnamen bevat. Om de behandelde plaatsen, of een begrip als een veertelling te kunnen vinden, moet men nu zelf steeds de gehele tekst door. En daartoe zijn inhoudelijk meer dan genoeg andere argumenten voorhanden.

D. E. H. de Boer

W. van Anrooij, *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes* (Dissertatie Leiden 1990, Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen I; Amsterdam: Prometheus, 1990, 320 blz., f49,50, ISBN 90 5333 021 6).

In dit proefschrift van een Neerlandicus staat een literair genre uit de veertiende eeuw centraal, dat voornamelijk in het Duitse Rijk is beoefend, en wel het genre van de ereredes. Dit waren lofdichten op gestorven ridders uit het min of meer recente verleden, soms gehuld in een allegorische vorm ('episch') en soms meer direct gepresenteerd als een dadenbeschrijving ('enkelvoudig'), en altijd eindigend met een beschrijving van het heraldisch blazoen van de betreffende held. Een deel van de overgeleverde ereredes is anoniem, maar voorzover hun auteurs bekend zijn, blijken er zich minstens twee herauten onder te bevinden: de Oostenrijker Peter Suchenwirt en de Nederlander Claes Heynen zoon, beter bekend als heraut Gelre. Om die laatste gaat het hier vooral: zijn levensloop aan het Gelderse en later aan het Hollandse hof, respectievelijk als heraut Gelre en heraut Beyeren, en het corpus van zijn twaalf ereredes.

Daarbij is het Wim van Anrooij niet in de eerste plaats te doen geweest om de literaire waarde of taalkundige aspecten van die gedichten, maar om hun cultuur-historische betekenis en context. Om die te achterhalen, heeft hij zich moeten begeven op het weinig betreden terrein van de heraldiek als historisch specialisme en van het verband tussen schrijfhand en verluchting in het weliswaar zeer beroemde maar weinig bestudeerde Wapenboek Gelre; verder in de grafelijkheidsrekeningen van Blois/Schoonhoven, Gelre onder het Gulikse en Holland onder het Beierse Huis en andere bronnen betreffende uitbetalingen aan speellieden, herauten en boden. Van heraut Gelre en heraut Beyeren zijn niet alleen de ereredes en andere gedichten in het Wapenboek Gelre maar ook de kortere en langere kronieken in andere codices bestudeerd, waaronder zich diverse autografen blijken te bevinden — verwarrend genoeg niet ondubbelzinnig van dezelfde hand, maarnu eens in dit en dan weer in dat type schrift. Dezelfde man wisselde af en toe van handschrift, zoals hij ook wisselde van taalgebruik: in zijn Gelderse periode voorzien van Duitse 'inkleuring' en in zijn Hollandse tijd met een Westnederlands dialect.

Herauten waren de deskundigen bij uitstek om de daden van ridders te kunnen beoordelen en ook de eventuele grootspraak daarin; daden die in feite geen 'waeldaet' waren geweest, dat wil zeggen verricht 'durch Got, durch ere', dus zowel uit ethisch-religieuze overwegingen als terwille van de eer in de wereld, maar louter om voor de buitenwereld op te vallen. Verder konden herauten ook de wapenschilden van bepaalde ridders in het gewemel van een tournooi herkennen, en niet minder belangrijk, hun uitmonstering tijdens de 'Pruisenreizen'.

Aan deze kruistochten naar de Baltische landen, waar onder leiding van de Duitse Orde gevochten werd tegen de heidense Polen en Litouwers, namen ridders uit de hele christenheid